Diskuse

Poznámky k perzekuci a represí komunistického režimu

Jaroslav Cuhra

Otevírat téma perzekuce a represe v období komunistického režimu v Československu není vůbec snadné.¹ V nezbytné stručnosti není možné a snad ani potřebné hovořit o jasných věcech, probíraných z různých úhlů již léta. Není tedy třeba opakovat, že po únoru 1948 se soudní perzekuce stala „běžným“ jevem, že právo bylo deformováno, že násilí bylo jednou z podob politiky a podobně. Chtěl bych se soustředit na několik postřehů, které se spíše vztahují k tomu, co se historikům i badatelům z jiných oborů zatím – dle mého soudu – nedaří říci jasně, respektive předat do obecného povědomí, do jistého společně sdíleného „vědění“ o době. Represe a perzekuce podle obvyklého přesvědčení patří k určujícím rysům celého komunistického období. Jistě právem, ale občas se sklonem ke zjednodušování,

1 Text vychází z úvodního slova na konferenci „Únor 1948 v Československu: Nástup komunistické totality a proměny společnosti“, která se konala za pořadatelské spoluúčasti Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., ve dnech 25.–27.2.2008 v Lichtenštejnském paláci v Praze. Nedopatřením nebyl tento text zařazen do konferenčního sborníku, a tak jsem jej bez velkých nadějí nabídl redakci *Soudobých dějin*. K mému velkému překvapení byl přijat. Nezměnil jsem na něm nic, byť by jistě mnohé mohlo být dnes vyjádřeno zasvěceněji. Je to tehdejší pohled, který poskytuji k diskusi ostatním.

k jakémusi recyklování této „pravdy“ v kruhu stereotypního výkladu, který někdy nabývá až kanonizované podoby. Snad vzhledem k citlivosti tématu se ne vždy setkáváme s ochotou kriticky promýšlet a znovu přeformulovávat poznané. Uhranutí děsivou podobou soudní represe a násilí vykonávaného Státní bezpečností, jako bychom často nebyli s to uchopit téma v jeho širších dimenzích, postupujících od psychologického či sociálně-ekonomického útlaku až po onen nejviditelnější vrchol v podobě přímého násilí či soudních nezákonností. Je-li perzekuce pro komunistické období tak významná, jak asi právem předpokládáme, měli bychom ji sledovat v celistvosti, a to jak v příběhu oběti a pachatele, tak i v důsledcích pro způsoby jednání české a slovenské společnosti. Potom bychom si měli klást různé otázky, jako například: Jak represe a perzekuce rezonovaly ve společnosti? Jak se odrážely v jednání lidí, kde a jak do něj zasahovaly a ovlivňovaly je? Snažíme se dost důkladně přijít na to, zda a co bylo v této oblasti typické? Byla perzekuce tím hlavním, čím společnost žila? Mnohé paměti a životopisná vyprávění nás musí v tomto ohledu znejistovat, neboť v nich rozhodně není ústředním tématem. Nebo byla jen zpětně vytěsněna a chování, přízpůsobení obyvatelstva novému řádu ovlivnila mnohem více, než paměti a vzpomínky signalizují?

Potřeba vyhybat se zjednodušením souvisí s některými stereotypy. Jedním z nich je zacházení s čísly o soudní perzekuci, které tenduje na jedné straně k neurčitosti, na straně druhé pak (dnes již naštěstí méně) k nadsazování počtu obětí. To přitom snad není zapotřebí; i nespravedlivé obvinění jednoho volá po potrestání a pojmenování, takže je jen žádoucí vnést do této oblasti více poznání než emocí. Vyjdeme-li z dostupných čísel, nikdy nebyly v československých věznicích statisíce občanů, jak politicko-žurnalistická praxe ráda zkracuje. Shrneme-li s mírnou licencí dostupná čísla, vychází nám sice dvě stě osmdesát tisíc odsouzených (pro celých jednačtyřicet let), z toho ovšem přibližně sto deset tisíc připadá na paragraf 109 zákona č. 140 z roku 1961 o opuštění republiky, takže se vesměs jedná o osoby odsouzené v nepřítomnosti.² Pokud jde o léta 1948 až 1960 – tedy období, pro něž se obvykle užívá shrnující výraz „padesátá léta“ – odhaduji počet odsouzených na asi sto padesát tisíc osob. Z nich byla sice většina odsouzena k nepodmíněným trestům, zdá se mi však potřebné uvažovat o výši trestů a nenechat přitom pohled ustrnout na rozsudcích smrti, doživotích a dalších drakonických trestech, aniž bychom na ně zapomínali. Probereme-li se totiž statistikami, lze odvodit, že počet trestů vyšších než pět let odnětí svobody bude něco kolem třiceti tisíc. Tento odhad vychází jednak z analýzy počtu potrestaných osob podle jednotlivých paragrafů, jednak i z prostého faktu, že jen podle hospodářských paragrafů 135 a 136 zákona č. 86 z roku 1950 (ohrožení plánu v zemědělství a průmyslu) bylo odsouzeno

2 Uvedená čísla vycházejí ze zjištění v publikaci: GEBAUER, František – KAPLAN, Karel – KOUDELKA, František – VYHNÁLEK, Rudolf: *Soudní perzekuce politické povahy v Československu 1948–1989*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, č. 12.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993. Statistická část vychází z rehabilitačního zákona č. 119/1990; v době vydání této publikace nebyly sice ještě rehabilitace ukončeny, nicméně rámcový obraz poskytovaly. Čísla, která uvádím, jsou zaokrouhlena; případný zájemce si může provést vlastní „přesné“ součty.

téměř šedesát tisíc osob, přičemž maximální trestní sazba zde dosahovala výše tří let.³ V tomto ohledu tedy nelze zcela souhlasit s Karlem Kaplanem, jenž uvádí čtyřicet až pětadvacet tisíc perzekvovaných osob v letech 1948 až 1954 s trestem odnětí svobody na devět až deset let,⁴ ani s publikovaným zpětným sociologickým průzkumem, který hovoří o průměrném trestu 119 měsíců⁵ (tedy téměř deset let), což se mi jeví jako přehnané.

Tento odhad koneckonců potvrzují i dostupná čísla o počtu vězňů a vyšetřovaných, tedy těch, kdo byli fyzicky ve vězeních: čtyřicet tisíc osob v roce 1952, o rok později šestačtyřicet tisíc, dvacet šest tisíc v roce 1956, třicet osm tisíc v roce 1959.⁶ I kdyby všichni odsouzení byli vězněni za politické trestné činy, nedobrali bychom se beztak k číslům, která se někdy lehkomyšlně užívají. Reálně lze tvrdit, že političtí vězni tvoří z tohoto počtu třetinu až polovinu, zkraje padesátých let možná více;⁷ počty to ovšem jistě nejsou zcela přesné, neboť i mezi takzvaně kriminálními byli lidé vězněni z politických důvodů. Shrňme-li tyto údaje, je ovšem také jasné, že většina politických vězňů opustila vězení již v průběhu padesátých let. Jakkoliv se tak často mluví o velké amnestii v květnu 1960 (v mnoha ohledech jistě významné), nebyla pro propuštění z věznic (míněno v globálním měřítku) tím určujícím okamžikem, jestliže se podle oficiálních údajů týkala 5601 politického vězně (uvězněno jich údajně zůstalo ještě 2985).⁸ Jak je zřejmé, drtivá většina vězňů byla propuštěna již dříve, vesměs po vypršení trestu. Uvedená tvrzení nemají v úmyslu nijak zlehčovat soudní represí, neboť jen den v komunistickém kriminále jistě bohatě stačil. Také je třeba zdůraznit význam dalších forem represe: kromě osob vězňů na základě soudních rozhodnutí byli zároveň lidé internováni v táborech nápravných prací, zařazováni do pomocných technických praporů, zbaveni svobody v rámci izolace řeholníků a duchovních, nuceně vysídlováni ze svých domovů a odesíláni do nejrozličnějších průmyslových a jiných podniků a podobně. To znamená, že drakonické omezení osobní svobody i vystavení zvláště různě pojatého dozoru bylo jistě širším fenoménem.

Jestliže však naznačují potřebu dalšího promyšlení míry perzekuce v padesátých letech, je třeba rovněž zmínit, že soudní perzekuce nekončí s padesátými

3 *Tamtéž*. Dovolím si zde poznámku až osobní: je zvykem mluvit o odsouzených podle zákona č. 231/1948, v některých případech dokonce o odsouzených podle „paragrafu 231“, což je úplný nonsens. Rád bych připomněl, že drtivá většina politických vězňů 50. let (asi čtyřikrát více) byla odsouzena až podle následného zákona č. 86/1950.

4 KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha, Mladá fronta 1993, s. 246.

5 Viz GAĐOUREK, Ivan – NEHNĚVAJSA, Jiří: *Žalářování, pronásledování a zneuznání*. Brno, Masarykova univerzita 1997, s. 57.

6 Tato čísla pocházejí z materiálů ministerstva spravedlnosti a bývalé generální prokuratury. Jde o kopie archivně nezpracovaných materiálů, použitých pravděpodobně při provádění rehabilitací v letech 1990–1992. Nevidím důvod, proč by měla být – kromě obvyklých zkreslení provázejících většinu statistických údajů – nepřesná. (Zdroj: osobní archiv autora.)

7 Například v roce 1957 je uváděno 11 tisíc politických a 14 tisíc kriminálních vězňů (tamtéž).

8 Viz KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1953–1966*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1992, s. 86.

lety, a znovu připomínat, že přinejmenším do poloviny let šedesátých se dá stále označit za masový či velmi významný jev. Jen pro ilustraci: ještě v roce 1962 bylo za „závažné“ politické trestné činy (s možnou trestní sazbou vyšší než pět let) odsouzeno více osob než za celé dvacetiletí takzvané normalizace (429 osob).⁹ Tvrzení jednoho z historiků, že v druhé polovině padesátých let „ustal masový terorismus a reorganizací byla okrájena všemoc a svévole Bezpečnosti“,¹⁰ se mi jeví jako přece jen nadsazené, stejně jako představa o silných liberálních tendencích v justici a snaze propracovat se ke spravedlivějšímu modelu rozhodování. „Kontrarevoluční agenda“ měla nadále svá specifika, jak konstatoval Nejvyšší soud ČSR koncem padesátých let: „Rozhodování o kontrarevolučních trestných činech bylo podstatně zkvalitněno. Oprostilo se od liberalistických tendencí, které byly výrazem politické nejistoty a nesprávného nazírání některých soudců ... a byla odstraněna nedůvěra k práci bezpečnostních orgánů... Je také správně třídně diferencováno mezi pachateli a třídní profil je správně vyhodnocován se zřetelem k vině i při uložení trestu ... je tedy zásadně dodržována správná politická linie daná pro trestní postih kontrarevolučních činů.“¹¹ Zhoubnou setrvalost propojení perzekuce a politické moci dokumentuje zásadní a symptomatické stanovisko Nejvyššího soudu ČSR z roku 1965 k diskusi o majetkových náhradách neprávem odsouzených zemědělců při ojedinělých úspěšných revizích jejich soudních procesů. Soud sice konstatoval, že zákon byl mnohdy porušen, ovšem „v případech zrušení rozsudků došlo by i ke zrušení výroku o propadnutí jmění, takže by bylo nutné majetek odsouzených vrátet“. Ovšem vrácení majetku „by se setkalo s nepochopením a nepříznivou kritikou veřejnosti“, a tak „z uvedených důvodů nebude prováděna revize zemědělských případů“. ¹² Koneckonců revoluční akt, byť v jádru protiprávní, byl vždy považován za jeden z legitimizačních pilířů komunistické moci, což se odrazilo později i v dikci rehabilitačního zákona z roku 1968.

I tento přístup na cosi důležitého poukazuje: násilí a perzekuce nejsou izolovaným aktem, mají spoustu konotací, „smyslů“ – a krádež, zmocnění se cizího majetku, je tu jedním z významných prvků. Sledujeme-li i v roce 1968 postoje vrcholných komunistických představitelů k soudním rehabilitacím, vystupuje to zcela zřetelně. Rehabilitovat biskupy římskokatolické církve či jednat o případu Milady Horákové je jedna věc – sice nepřijemná, ale možná a únosná. Připustit ovšem, že celý proces socializace, zvláště vesnice, je postaven na soudně posvěcené krádeži nebo že se odehrál zcela nelegálně a bezprávně, je věc druhá – strašidelnější a vlastně

9 Srv. KOUDELKA, František – VÁCHOVÁ, Jana: *Trestní postih pro trestné činy proti republice v letech 1957–1968 v Československu*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993.

10 KŘEN, Jan: *Dvě století střední Evropy*. Praha, Argo 2005, s. 695.

11 Kopie dokumentu z materiálů ministerstva spravedlnosti z roku 1959 je v archivu autora.

12 Citováno podle ROKOSOVÁ, Šárka: Administrativní opatření – jedna z forem perzekuce sedláků komunistickým režimem. In: *Securitas imperii*, č. 10: *Sborník k problematice vztahů čs. komunistického režimu k „vnitřnímu nepříteli“*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu 2003, s. 138–194, zde s. 184. Argumentace užitá v tomto odstavci se také vyskytuje v jiném mém textu (srv. CUHRA, Jaroslav: Ve stínu tání a liberalizace. In: *Kuděj*, roč. 13, č. 2 (2011), s. 29).

nepřípustná, neboť v podstatě zpochybňuje samotný nárok KSČ na její současné vládnoucí postavení.

Začínal-li jsem připomínkou, že se téma komunistické represe a perzekuce nemá omezovat jen na jeden její segment, navážu pro ilustraci citací dvou dokumentů.¹³ Autorkou prvního z ledna 1952 je manželka politického vězně, v druhém případě jde o úřední dopis z roku 1958 adresovaný rodině s „nevhodným“ třídním původem. V prvním z nich se paní A. C., dělnice Osvobozené domácnosti, obrací prostřednictvím finančního referátu okresního národního výboru na státní prokuraturu ve věci zabaveného majetku: „Dne 16. 1. 1952 byl v bytě inž. J. C. ... zabaven zást[upcem] fin[ančního] ref[erátu] ONV majetek mého manžela... V zapsaných věcech jsou též mimo jiné: 2 postele staré, dřevěné ... 1 dřevěná stará skříň ... 1 stůl pro děti ... 4 židle, obyčejné, dřevěné ... 1 pohovka stará ... 1 pracovní stůl chlapecký... Jelikož postele a výše uvedeného nábytku používají moje čtyři nezletilé děti, 12 roků starý syn, který se léčí na tbc, 15 roků starý syn, učeň zednický, 17letá dcera, studující, a 18letá dcera, laborantka státní nemocnice v Krči, žádám zdvořile o vyjmutí tohoto výše uvedeného nábytku ze zajištění podle par[agrafu] 286 t[restního] z[ákona] ze dne 12. 7. 1950.“

Druhý dokument vypracoval v dubnu 1958 odbor pro školství a kulturu Okresního národního výboru v Náchodě v souvislosti s nepřijetím dcery důchodce V. H. na chemickou průmyslovou školu: „Odbor pro školství a kulturu rady ONV v Náchodě zamítá Vaše odvolání ... z těchto důvodů: Přesetřeli jsme rozhodnutí komise pro závěrečné zkoušky a zjistili jsme, že rozhodnutí komise bylo správné. I když Vaše dcera má výborný prospěch a je vzornou pionýrkou, (!) zúčastňuje se všech brigád a soutěží, tak tyto klady samy o sobě nestačí. Dnes při výběrovém řízení je nutno brát v úvahu i třídní původ a poměr k lidovědemokratickému zřízení. A Váš třídní původ neodpovídá určeným požadavkům, i Váš poměr k lidovědemokratickému zřízení není vyhraněn tak, aby Vaší dceři bylo další studium umožněno. Bylo by nesprávné, abyste toto řešení chápali jako křivdu, nebo že je s Vámi nezaslouženě jednáno jako s občany nižšího řádu, jimž nepřísluší základní práva, zaručená ústavou. Takové chápání by dokazovalo, že jste nepochopili smysl a podstatu lidovědemokratického zřízení a diktatury proletariátu, to jest diktatura (!) většiny proti menšině. A za této diktatury proletariátu je umožněno studium všem, kdož si ho zaslouží, kdežto za I. republiky, kdy diktovala menšina většině, bylo umožňováno studium především těm, kteří na ně měli. Proto, uvědomíte-li si svou příslušnost k buržoazii, ke které nesporně patříte, a uvědomíte-li si i skutečnost, že jste svůj kladný poměr k lidovědemokratickému zřízení dostatečně neprojeвили, uznáte, že není možné, aby Vaší dceři bylo studium na výběrové škole umožněno. Z tohoto důvodu Vaše odvolání zamítáme. Toto rozhodnutí je konečné.“

Podobných dokumentů je jistě možné dohledat stovky, a domnívám se, že to je jedna z cest, kterými je třeba také jít. Odborná literatura často druhotné následky perzekuce v jejím širokém pojetí odbývá ve strohých větách. Ovšem hovoří-li se

13 Oba dokumenty jsou v držení autora, přepis druhého dokumentu byl publikován v časopise *Dějiny a současnost*, roč. 31, č. 11 (2009), s. 29.

o předání nějaké zkušenosti, je tato cesta v mnohém inspirativní a může zabránit tomu, aby se tak významné téma, jakým perzekuce je, rozpadlo do jistých černobílých a někdy ne zcela přesvědčivých klišé. Zároveň pomůže vtáhnout do dění spoustu dalších aktérů – zde již nevystupuje snadno pojmenovatelný a vzdálený „estébák“, agent či prodejník a primitivní soudce. Toto jsou příběhy perzekuce, jež se týkají širšího okruhu lidí, a to na „obou stranách“ pomyslné hranice mezi „režimem“ a „společností“, lidí sdílejících často v tom či onom ohledu stejný sociální prostor. Nakolik umíme toto tematizovat? Jaké cesty a motivy vedou k tomu, že se určité jednání stává možným či běžným? Kdo je zástupce finančního referátu ONV, jedná iniciativně, zabavil víc, než měl? Proč ředitel školy nechce, aby dcera důchodce V. H. studovala odbornou školu? Jedná pod tlakem, či z vlastního přesvědčení? A pokud máme tendenci mluvit o zastrašené společnosti, není to ovšem tak, že je spíše zastrašena „drobným“ bezprávím než monstrprocesy? Jistě, jedno se propojuje s druhým, ale příkladům lokální byrokratické zvůle bychom měli věnovat asi větší pozornost než dosud. V neposlední řadě můžeme totiž zjistit i spoustu dalších věcí, například trochu „šťastný“ konec obou uvedených příběhů: dcera pana V. H. i děti paní A. C. navzdory nepříznivým úředním rozhodnutím vystudovaly, zdánlivě neprostupné zdi bylo možné nějak prolomit. Ale i tohle úzce souvisí s tématem perzekuce: díky čemu a za jakých okolností se podařilo zvrátit určitou diskriminační životní determinaci, proč jednou určité věci nebyly možné a jindy třeba už ano, jaké faktory tu vstupovaly do hry a měnily životní osudy i perspektivu, z níž byly vnímány a posuzovány.

Na závěr bych rád uvedl ještě jeden postřeh, či spíše nadhodil badatelské téma. Jestliže po roce 1989 jsme byli přece jen od padesátých let již dosti vzdáleni, bylo by myslím nesmírně zajímavé vrátit se znovu k tomu, jak se o nich smýšlelo a psalo v době pražského předjaří a jara o dvacet a více let dříve. Nemám zde ani tolik na mysli onu „velkou“ perzekuci politických monstrprocesů a do očí bijících justičních zločinů, ale spíše případy a projevy represe „nižší intenzity“ a lokálních měřítek. Mluvílo se o ní přímo, jako o něčem, co je součástí obecného povědomí či širě sdílené zkušenosti – anebo tak, jako by o ní nikdo vlastně nic nevěděl (jak naznačují zmíněné vzpomínky na padesátá léta)? Tehdy i nyní zní totiž dilema podobně: Buď nesvéprávnou společnost ovládala hrstka mocichtivých jedinců a vše činila proti její vůli a bez jejího vědomí. Anebo se musíme ptát, jaké vlastnosti (či standardní projevy většinového chování) vystoupily na povrch a jaká ta jednou rozjásaná a jindy zastrašená společnost vlastně byla.